

KUR'AN BAĞLAMINDA İSLÂM ÖNCESİ ARAP YARIMADASI'NDA DİNÎ HAYAT, PUTPERESTLİK/PAGANİZM ÖRNEĞİ

Osman KAYA*

Özet:

Arap Yarımadası'nda İslâm öncesi dinî hayat denilince ilk akla gelen Putperestlik ve Şirk'tir. Gerçi bunun haricinde Yahudilik, Hıristiyanlık, Sabîlik ve Mecûsîlik gibi dinler de varlıklarını sürdürmekte idiler ancak; bunlar daha çok bölgesel olarak kalmakta idiler. Bunun için biz bu makalemizde, İslâm öncesi Arap Yarımadası'ndaki dinî hayat başlığı altında Putperestlik/Paganizm/Şirk ve müşriklik kavramları üzerinde duracağız.

Şirkin insanlık tarihi kadar eski olduğu ve Arap Yarımadasına ise çok eskiden geldiği anlaşılmaktadır. Ancak bunun nasıl yerleştiği konusu farklı rivayetlere dayanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Arap Yarımadası, Dinî Hayat, Şirk, Müşrik, Putperestlik/Paganizm.

Pre-Islamic Religious Life in The Arabian Peninsula

Abstract:

The first thing that comes to mind when one thinks of the pre-Islamic period in the Arabian Peninsula is paganism and polytheism. However, religions such as Judaism, Sabeian, Christianity and Zoroastrianism also existed, but these religions were more regional.

* Yrd. Doç. Dr., Adıyaman Üniversitesi Eğitim Fakültesi

For this reason, in our article, we will specifically focus on Paganism, Polytheism, and Polytheists under the title ‘Pre-Islamic religious life in the Arabian Peninsula’.

It is understood that Polytheism is as old as the history of mankind and that Polytheism arrived to the Arab Peninsula during the very early periods. However, there are a number of different views about how it settled in the Peninsula.

Key Words: Arabic Peninsula, Religious Life, Shirk (polytheism), Polytheist (mushrik), Paganism.

Giriş

İnsanlar, tarihin hiçbir döneminde dinsiz bir hayat sürdürmemişlerdir. Bu dinî hayat bazen gerçek ilâhî bir dine uygun olmuş, bazen bir ilâhî dinin bozulmuş şeklinde tezahür etmiş bazen de bu ilâhî dinlerden tamamen uzak bir dinî hayat olarak sürdürülmüştür. Ancak şu bir gerçektir ki; “Tabiat boşluk kabul etmez” kuralı gereği, gerçeği olsun veya olmasın insanlar manevi olarak tatmin olmak için yanlış da olsa bir dine inanma gereğini duymuşlardır.

Kur’an nazil olduğu zaman Arap Yarımadası’nda muhatap olarak daha çok müşrikleri bulmuştur. Gerçi Arabistan Yarımadası’nda müşriklerin dışında da farklı dinî guruplar vardı. (Yahudiler, Hıristiyanlar, Sabiîler, Mecûsîler gibi) Yahudileri istisna tutacak olursak bunların büyük bir kısmı Arabistan Yarımadası’nın dışında ve daha çok azınlıkta kalmakta idi. Şirk ve müşrikliğin ise Arabistan’a nasıl yerleştiği konusunda farklı rivayetler bulunmaktadır.

Bundan dolayı biz bu makalemizde İslâm öncesi Arabistan Yarımadası’ndaki dinî hayatı inceleyerek özellikle şirk konusu hakkında bilgi vermeye çalışacağız. Bu bağlamda şirkin tarihçesi ve Arap Yarımadası’na nasıl yerleştiği konusuna açıklık getireceğiz. Bu çalışmayı yaparken Ku’ran’ın bu dinî hayat hakkındaki söylemlerine bakaacağız. Bunun için Kur’an’da içinde şirk ve şirke benzer kavramlar geçen ayetleri tek tek inceleyerek bu dinî hayat hakkındaki söylemini ortaya koymaya çalışacağız. Ancak, şu hususu da belirtmekte yarar vardır ki; Arap putperestleriyle Arabistan dışında yaşayan diğer putperestlerin yaşantı ve ibadetleri arasında farklılıklar vardır. Geniş bir anlam ifade eden müşrik kavramı, çeşitli ilim dallarında (kelam, fıkıh, tasavvuf... gibi.) çeşitli tarifleri yapılarak incelenmiştir. Ancak, biz bu araştırmada İslâm tarihi içerisindeki durumu ve bizzat Hz. Muhammed’in yaşadığı devri dikkate aldığımız için “Arap Yarımadası’ndaki müşrikler” makalemizin ana konusunu oluşturacaktır.

Bu bağlamda şirkin tarihçesi, Arap Yarımadası’na gelişi ve özel anlamıyla Arap Yarımadası’ndaki Putperestlik/Paganizm örneğine Kur’an’ın söylemleri bağlamında cevap aramaya çalışacağız.

1- TANIM VE KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Arabistan'da İslâm öncesi dinî hayat denilince ilk önce putperestlik akla gelir. Çünkü İslâm öncesi Arabistan'ın dinî hayatına putperestlik hâkim olmuş; ancak, Yahudilik, Hıristiyanlık, Mecûsîlik ve Sabîîlik Arabistan'ın belli bölgelerinde bulunmakta idiler.

Şirk kavramı, “şerike” fiilinden türemiştir. “Ortak koştı” anlamına gelir. Müşrik ise bu fiilin, if’al babındaki ism-i fâildir. Lügatte, “ortak koşan” anlamına gelir. el-İşrak “Allah’a ortak koşmak, Eşreke billâhi ise “Allah’a küfretti” anlamına gelmektedir.¹ Müşrik, “Allah’a küfreden, O’na ortak koşan ve O’nu inkâr eden” kimsedir.² Mirasta ve alışverişte ortaklık anlamına gelen şirk; ayrıca, riya, nifak, Allah’tan başkasına yemin, herhangi bir şeyi uğursuz saymak, hâdiselerin meydana gelişlerini adi sebeplere bağlamak anlamında da kullanılmaktadır.³ Putperestler için kullanılan “müşrik”⁴ kelimesi Kur’an-ı Kerim’de değişik irab ve sigalarıyla kırk dokuz kez geçmektedir.⁵ Ayrıca müşriklerin çeşitli sıfatları, çeşitli yer ve kâliplarda pek çok ayette zikredilmiş⁶ ve açıktan açığa Allah’a ortak koşan, Allah’ın

- 1 Firûzâbâdi, Necmuddîn Muhammed b. Yahyâ, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, Mısır 1301, III. 308.
- 2 Ebû'l-Bekâ, Eyyüb b. Mûsâ Kefevî, *Kulliyât*, el-Matbatu'l-Amire, 1287, s. 390; İbnü'l-Kelbî, *Kitâbu'l-Esnâm*, trc. Beyza Düşüngen, Ankara 1969. I, s. 363; İsfahânî, Ebû'l-Kâsım Huseyn Muhammed, *el-Mufredât fi Ğaribi'l-Kur'ân*, Beyrut ty., s. 259.
- 3 Ebû'l-Bekâ, Eyyüb b. Mûsâ Kefevî, *Kulliyât*, el-Matbatu'l-Amire, 1287 s. 390; İsfahânî, *el-Mufredât*, s. 259; İbn Manzûr, Ebû'l-Fadl, Cemaluddîn Muhammed, *Lisânu'l-Arab*, Bulak 1300-1307/1881-1888 XI. 362-363. İbnü'l-Kelbî, *a.g.e.* I. 362-363.
- 4 Bakara, 2/105, 135, 221; Nûr 24/3; Mâ'ide, 5/121; Tevbe, 9/28; Yûsuf, 12/106; Nahl, 16/100.
- 5 Nûr, 24/3; En'âm, 6/121; Tevbe, 9/28; Yûsuf, 12/106; Nahl, 16/100; Saf, 61/9; Bakara, 2/27, 105, 121, 135, 221; Âl-i İmrân, 3/67, 95; En'âm 6/14, 23, 79, 106, 137; Ahzâb, 33/73; Fetih, 48/6; Tevbe, 9/1, 7, 17, 36, 113; Yûnus, 10/108; Hicr, 15/94; Nahl, 16/120, 123; Beyyine, 98/1, 6; Hac, 22/31; Kasas, 28/87; Rûm, 30/31, 42; Ahzâb, 33/73; Ğâfir, 40/84; Fussilet, 41/6; Şûrâ, 42/13.
- 6 Kur'an-ı Kerim’de “şerike” fiili değişik versiyonlarda birçok kez geçmektedir. Bunlardan: “eşreke” kalıbında; onsekiz, “uşrik” kalıbında; beş, “şarık” kalıbında; bir, “tuşrik” kalıbında; dört, “tuşrikuu” kalıbında; üç, “tuşrikune” kalıbında; yedi, “tuşrike” kalıbında; üç, “yuşrik” kalıbında; altı, “yuşrikune” kalıbında; yirmi, “yuşrikine” kalıbında; bir, “uşrikhu” kalıbında; bir, “yuşrek” kalıbında; üç, “eşşirk” kalıbında; dört, “yuşrikekum” kalıbında; bir, “şerikun” kalıbında; üç, “şureka” kalıbında; otuzyediyedi, “müşrik” kalıbında; iki, “müşrikune” kalıbında; altı, “müşrikine” kalıbında; otuzaltı, “müşriketun” kalıbında; iki, “müşrikatun” kalıbında; üç, “müşterikune” kalıbında; iki kez olmak üzere toplam yüz yetmiş bir kez geçmektedir. Bakara, 2/96, 105, 135, 221; Âl-i İmrân, 3/64, 95, 151, 186; Nisa, 4/36, 48, 62, 116; Maide, 5/72, 82; Enam, 6/14, 19, 22, 23, 41, 64, 78, 79, 80, 81, 94, 100, 106, 107, 121, 136, 137, 139, 148, 151, 161, 163; A'raf, 7/33, 110, 111, 173, 190, 195; Tevbe; 9/1, 3, 4, 5, 6, 7, 17, 28, 31, 33, 36, 113; Yunus, 10/18, 28, 34, 35, 66, 71, 105; Hud, 11/54; Yusuf, 12/38, 106, 108; R'ad, 13/16, 33, 36; İbrahim, 14/22; Hicr, 15/94; Nahl, 16/1, 3, 27, 35, 54, 86, 123, 130; İsrâ, 17/64, 111; Kehf, 18/26, 38, 42, 110; Taha, 20/32; Hac, 22/18, 26, 31; Mü'minun, 23/59, 62; Nur, 24/3, 55; Furkan, 25/2; Neml, 27/59, 63; Kasas, 28/62, 64, 68, 74, 87; Ankebut, 29/8, 65; Rum, 30/13, 29, 31, 33, 35, 40, 42; Lokman, 31/13, 15; Ahzab, 33/73; Seb'e, 34/22, 27; Fatır, 35/14, 40; Saffat, 37/33; Zümer, 39/29, 39, 65, 67; Ğâfir/Mü'min, 40/12, 42, 73, 84; Fussilet, 41/6, 47; Şura, 42/13, 21; Zuhruf, 43/39; Ahkaf, 46/4; Fetih, 48/6; Tur, 52/43; Haşr, 59/23; Mümtehine, 60/12; Saf, 61/9; Kalem, 68/41; Cin, 72/2, 20; Beyyine, 98/1, 6.

yanında başka tanrı veya tanrılara yer veren, sayısız ilâha inanan, onları O'na ortak denk tutan;⁷ Müslüman, Yahudi, Sabîî, Hıristiyan ve Mecusi olmayan,⁸ şirki din olarak kabul eden, putlara tapan Arap müşrikleri (putperestler)⁹ anlamında kullanılmıştır.

Kur'an'da müşriklerin Allah'a ortak koşmaları; putlara tapmak,¹⁰ cinleri Allah'a ortak tanıyıp, melekleri Allah'ın kızları olarak telakki etmek, dışı tanrıçalara tapınmak ve O'na oğul ve kız isnat etmek,¹¹ putların isimlerini çocuklarına ad olarak vermek,¹² Allah'a bâtil zan ve isnatlarda bulunmak,¹³ Allah'a ve putlara hisse ayırmak¹⁴ Allah'a inandıkları halde aracı, şefaathçi kabul edip, küçük tanrıçalara tapınmak,¹⁵ Allah'a imana çağrıldıkları halde atalarının izinde olduklarını söyleyerek geri durmak¹⁶ ve Allah'a gerçek manada inanmadıkları halde başlarına bir bela geldiği ve dara düştükleri zaman dini Allah'a has kıldıkları ve dua ettikleri; rahata kavuşunca da Allah'ı unuttukları¹⁷ şekillerinde bildirilmiştir.

Genel olarak küfür zümresi içerisinde mütalâa edilen müşriklerin vasıfları putlardan yardım beklemek,¹⁸ Allah'ı ve ayetlerini yalanlamak,¹⁹ peygamberlere ve meleklerle düşman olmak,²⁰ kıyameti inkâr etmek²¹ şeklinde tarif edildiği gibi; ayrıca onların haksız yere mal gasp eden,²² ahde vefasızlık gösteren,²³ Hakk'a kulak tıkayan,²⁴

7 Elmalılı, Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul, t.y.II. 770.

8 Hac, 22/17.

9 Ebû'l-Bekâ, *Kulliyât*, s. 216; İbnü'l-Kelbî, *a.g.e.* II. 23; Râzî, *Tefsîr*, XXXI. 39; Elmalılı, *Hak Dini*, II. 770; Sâbûnî, *Ahkâmü'l-Kur'an*, Şam 1977, I. 282.

10 Hac, 22/30; Ankebût, 29/17, 25; A'râf, 7/191, 195; Yunus, 11/18.

11 En'âm, 6/100, 101; Zuhruf, 43/16, 19; Nahl, 16/57; Meryem, 19/88-92; Saffat, 37/149; Tur, 52/39; Necm, 53/19-23; Nisa, 4/117.

12 A'râf, 7/190.

13 En'âm, 6/138.

14 En'âm, 6/136.

15 Ankebut, 29/61, 63; Zümer, 39/3, 43, 44; Enbiya, 21/28, 94; A'raf, 7/53; Rum, 30/13; En'âm, 6/94; Yunus, 10/18; Zuhruf, 43/86; Yunus, 10/18.

16 Bakara, 2/170; Maide, 5/104; A'raf, 7/28.

17 Yunus, 10/12, 22, 23; Fussilet, 41/49-51.

18 Ra'd, 13/14.

19 A'râf, 7/37.

20 Bakara, 2/93; Hac, 22/44.

21 İsrâ', 17/98.

22 Bakara, 2/160-161.

23 Tevbe, 9/12.

24 Bakara, 2/19.

zalim, yalancı²⁵ ve hain²⁶ kimseler oldukları bildirilmiştir. Bundan dolayı, asla dost edinilmemesi²⁷ ve onlardan yardım istenmemesi de²⁸ emredilmiştir.

Mekkî ayetlerinin hitap şekline göre Kur'an'ın, ehl-i kitap mensuplarının dışındaki kişileri uyaran ayetleri, şirkten bahsettiği veya şirk yerdığı bir gerçektir. Şirk kavramı ve onun (ayetlerde geçen müşrikler ve şirk koşanlar gibi) türevleri Mekkî ayetlerde genellikle kâfir Arapları içine alır. Buna rağmen şirk kavramıyla ilgili ayetlerden de anlaşılacağı gibi, belli başlı bir ibadet biçimi ifade edilmemektedir. Genel bir kavram olup çeşitli inançları, birbirine karışmış ve biri diğerinin içine girmiş inançları içine alır. Bu inançlarda ortak ve genel olan ilke; Allah'a başka bir varlığı ortak koşmaktır. Bu varlık bir put, bir melek veya bir şeytan ya da tabiat güçlerinden herhangi bir güç olabilir. Şirk koşma eylemi; ulûhiyyet, rububiyyet, ibadet, ayin ya da şefaatchi kılma, ilişki kurma amacıyla kabul edilsin fark etmez.²⁹

Bununla birlikte, şirk ve müşrik kavramlarının hangi anlamları ifade ettiğini anlayabilmemiz için, öncelikle konuyla ilgili Kur'an'daki bazı ayetlere ve müfessirlerin yorum ve izahlarına göz atmamızda fayda vardır.

Müşrik kadınlarla evlilik konusunda nazil olan: “Ey Müminler müşrik kadınlarla, onlar imana gelinceye kadar evlenmeyin. İman eden bir cariyeye, müşrik bir kadından, bu sizin hoşunuza gitmese de elbet daha hayırlıdır. Müşrik erkekler de, onlar iman edinceye kadar onları (mümine kadınlarla) evlendirmeyin.”³⁰ Ayetin izahına baktığımızda müşrik kavramı iki manaya gelmektedir: Biri “zahirî müşrik”, diğeri de hakiki müşriktir. Zahirî müşrik, açıktan açığa Allah'a eş koşan, sayısız ilâha inanan, onları O'na ortak /şerik/benzer/denk/nazir kabul eden kişidir. Bu anlamda ehl-i kitaba müşrik denilmez. Hakiki müşrik ise, hakikaten tevhid ve İslâm'a küfredenler, yani Mümin olmayan gayrimüslimlerdir. Bu manada ehl-i kitap olan Yahudi ve Hıristiyanlar da müşriktir; çünkü onlar zahiren tevhide inanmalarına rağmen, hakikatte ise Allah'a oğul isnat etmişlerdir. Hıristiyanlar “İsa, Allah'ın oğludur” derken, Yahudiler, “Üzeyir, Allah'ın oğludur”³¹ demişlerdir. Görüldüğü gibi, her ikisi de zahirde müşrik değilse de, hakikatte müşriktir. Bunun için mutlak manada müşrik denildiği zaman ve özellikle iman mukabili zikredildiğinde bütün kâfirleri içine alır.³²

25 İnşikâk, 84/22.

26 Hac, 22/38.

27 Nisâ, 4/84, 89.

28 Nisâ, 4/89.

29 Derveze, *a.g.e.*, I, 292.

30 Bakara, 2/221.

31 Tevbe, 9/30.

32 Alûsî, Şihabuddîn Seyyid Mahmûd, *Rûhu 'l-Meâni fi 't-Tefsîri 'l-Kur'âni 'l-Azîm ve 's-Seb'il Mesâni*, Beyrut 1361, II, 120; Beydâvî, Abdullâh b. Amr b. Muhammed, *Envârü 't Tenzil ve Esrârü 't Te'vil*, Mısır 1968, I, 165; Elmalılı, *Hak Dini*, II, 770.

Aşağıda zikredilen ayet ise konuyu daha iyi aydınlatmakta; müşrikin, “putperest”; müşriklığın ise “putperestlik” olduğunu kesin olarak tayin etmektedir. “İnananlar, Yahudiler, Hıristiyanlar, Sabiîler; Mecusîler ve Allah’a ortak koşanlar... Allah kıyamet günü bunlar arasında hüküm verecek (haklıyı haksızı ortaya çıkaracak)tır. Şüphesiz Allah her şeye kadirdir.”³³

Bu ayeti kerimede, altı dinî grup sayılmıştır. Bunlardan yalnızca birinci gruptan ehl-i iman olarak bahsedilmiş, geriye kalanlar ise küfür ehli olarak zikredilmiştir. Sonra da bu beş küfür grubundan birisi şirk olarak açıklanmıştır. Oysa diğer dinî gruplarda da şirk vardır. Örneğin; Mecusîlerin ateşperestliği bilinen bir şeydir. Şu halde burada, şirk koşanlardan maksadın –diğerleri de şirk koşmuş olsalar da– “hiçbir şekilde tevhid iddiası karıştırılmayan şirk” olarak anlaşılması daha uygun gibi gözük-mektedir. Çünkü Hıristiyanlar “Allah için üçüncüsüdür”³⁴ diyerek tevhid iddiasında buldukları halde, kâfir olmuş ve şirke düşmüşlerdir. Aynı şekilde Mecusîler de bir tanrı tanıdıkları iddiasında bulunmuşlardır. O halde buradaki şirkten maksat, sadece putlara tapan ve Allah’a eş koşanlardır. Zira Sabiîler de sarahaten Allah’a şirk ko-şan, meleklerle inanan ve Zebur’u okuyup kibleye yönelerek ibadet eden Yahudi ve Mecusîlerin arasında bir gruptur.³⁵ Taberî (vefat, H. 310) ve Şevkânî’ye (vefat, H. 1250) göre, müşriklerden maksat, Allah’a eş koşan putperestlerdir.³⁶

Nitekim kitap ehli için nazil olan şu ayet, cizye konusunda müşrikleri saf dışı bırakmaktadır: “Kendilerine kitap verilenlerden Allah’a ve ahiret gününe inanmayan, Allah’ın ve Peygamber’inin haram ettiği şeyleri haram tanımayan, hak dinini din olarak kabul etmeyen kimselerle zelil ve hakir oluncaya kadar ve kendi elleriyle cizye verecekleri zamana kadar muharebe edin.”³⁷ Bu ayetten de anlaşılacağı üzere, sadece kitap ehli olan zümreye: “Müslüman olmak”, “cizye vermek” veya “harp etmek” gibi üç şart, imtiyaz olarak tanındığı halde, müşrik olarak telakki edilen Arap putperestler-den ise diğer din gruplarından tamamen farklı olarak ne cizye alınmakta, ne kadınla-riyla nikâh yapılmakta ne de kestikleri yenmektedir.³⁸

Ancak, şu hususu da belirtmekte yarar vardır ki; Arap putperestleri ile Arabistan dışında yaşayan diğer putperestlerin yaşantı ve ibadetleri arasında farklılıklar vardır. Geniş bir anlam ifade eden müşrik kavramı, çeşitli ilim dallarında (Kelam, Fıkıh,

33 Hac, 22/17; Bakara, 2/62; Mâ’ide, 5/69.

34 Mâ’ide, 5/73.

35 Elmalılı, *Hak Dini*, V, 3389-3390.

36 Taberî, Ebû Ca’fer, Muhammed b. Cerîr, *Câmiu’l-Beyân an Te’vili Ayi’l-Kur’ân*, Beyrut 1995, VII. 129; Şevkânî, Muhammed b. Alî, *Fethu’l-Kadir*, Mısır 1241, III, 443.

37 Tevbe, 9/29.

38 Taberî, *Tefsîr*, I. 319, II, 100.

Tasavvuf... gibi) çeşitli tarifleri yapılarak incelenmiştir. Ancak biz bu araştırmada İslâm Tarihi içerisindeki durumu ve bizzat Hz. Muhammed'in yaşadığı dönemi dik-kate aldığımız için "Arap Yarımadası'ndaki müşrikler" makalemizin ana konusunu oluşturmaktadır.

2- ARAP YARIMADASI'NDA PUTPERESTLİĞİN/PAGANİZMİN TARİHÇESİ

Kur'an'da Putperestliğin çok eskilere dayandığı ifade edilir. Nuh (a.s.) kavminden bahsederken, kavmin ileri gelenlerinin kendi adamlarına: "Tanrılarınızı bırakmayın, Vedd'i, Suva'ı, Yeğus'u, Yeuk'u ve Nesr'i bırakmayın"³⁹ diyerek hitap ettikleri anlatılır. Bu ayet, Nuh (a.s.) kavminin yanlış itikatlarını haber vermektedir. Nitekim Nuh (a.s.) kavminin helâk oluş sebepleri arasında, bu tür yanlışları görmek mümkündür.⁴⁰

Bunun dışında Kur'an'da, Arabistan'da tapılan putların sadece az bir kısmı zikredilmektedir. Kur'an'da müşriklerin putlarına ensâb⁴¹, esnâm⁴², evsân,⁴³ cibt,⁴⁴ evliyâ⁴⁵, şufeâ⁴⁶ gibi isimlerle işaret edilmiştir. Putların tahta, altın ve gümüşten insan şeklinde olanlarına "sanem"; taştan yapılmış olanlara ise "vesen" isminin verildiği belirtilir.⁴⁷ Kur'an'da bu umumi manaların yanında, 53/Necm Sûresi'nde Tâif, Nahle ve Kudayda bölgelerindeki kutsal mabetlerde bulunan Lât, Menât ve Uzzâ isimli dişi putlardan bahsedilir ve bu putların özel bir yer işgal ettikleri belirtilir.⁴⁸ Nuh'un kıssasında bahs edilen beş ilahtan: Vedd, Suva', Yegus, Yeuk ve Nesr putları erkek olan putlardan sayılır. MS. 600 yıllarında, özellikle Güney Arabistan kabileleri arasında bu ilâhlara tapılırdı. Bu putların İsrailoğulları öncesi Kenan dini olan Ba'al'de aslen tarımsal üretkenlik gücü olduğuna inanılırdı.⁴⁹ Lât, bir azize veya tanrıça idi ve Tâif'in reisi (Rabba) olarak da bilinirdi. Uzzâ, güçlü olan idi. Menât, kader tanrıçası değildi; onun türbesinde bulunan kaya onun tarımsal ilâh olduğunu göstermektedir. Evs-Menât, Zeyd-Menât (Menât'ın armağanı, Menât'ın bolluğu) gibi tanrılara izafe

39 Nüh, 71/23.

40 İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik, *es-Siretu'n-Nebeviyye*, Beyrut t.y, I, 80; Cevad Ali, *Târîhu'l-Arab*, Beyrut, 1960, VI, 254.

41 Mâ'ide, 5/90; Meâric, 70/43.

42 Şuarâ, 26/71; En'âm, 6/74; A'râf, 7/136; Enbiyâ, 21/57.

43 Hac, 22/30; Ankebût, 29/17, 25.

44 Nisâ', 4/51.

45 A'râf, 7/30; Hûd, 11/20, 113; Zümer, 39/8; Fussilet, 41/9.

46 En'âm, 6/70; Rûm, 30/13; Zümer, 39/43.

47 İbnu'l-Kelbî, *a.g.e.*, s. 33.

48 Necm, 53/19-23. Ayrıca bkz. W. Montgomery Watt, *Hz. Muhammed'in Mekke'si*, trc. M. Akif Ersin, s. 58.

49 Nüh, 71/23; Watt, *Hz. Muhammed'in Mekke'si*, s. 58.

edilen (Theoploric) oymak isimlerinin mevcudiyeti, bu putun, ana-tanrıça olduğu anlamına gelir. Ancak, Kur'an, bu putların onlara tapanlar tarafından ne anlama geldiği konusunda çok fazla ipucu vermemektedir.⁵⁰ Aslında birer üretkenlik ilâhı olan bu putların çöl şartlarında yaşayan Araplar için çok fazla bir değer ifade etmemelerine rağmen, birçok dinî ritüel ve uygulamalar, özellikle haccın yapıldığı anlarda yerine getirilmekteydi. Fakat müşrikler bu dinî uygulamalarda ortak ilâhlarına (partner gods, şureka) dua ettiklerine dair Kur'an'da birçok referans vardır. Ebû Sufyân'ın Uhud'da Hubel putuna dua ettiği; Lât, Menât ve Uzzâ'yı Uhud'a götürdüğüne dair rivayetler mevcuttur.⁵¹ Söz konusu ayet de bu olaya işaret etmektedir.⁵²

Kur'an'da Allah'ın kızları olduğuna dair bir dizi atıf bulunur. Bütün bunlarda, erkek evlatlara sahip olmak isteyen müşriklerin, Allah'ın sadece kız çocuklarına sahip olması gerektiği anlayışının ne kadar saçma olduğunu vurgulamaktadır.⁵³ Burada anlaşılması güç olan şey, putların birçoğunun erkek olarak kabul edilmesine rağmen, vurgunun kız çocuklarına yapılmış olmasıdır. Müşriklerin Benât-Allah düşüncesiyle cahiliye şiiirinde geçen benât ed-dehr düşüncesinin bir bağlantısının olup olmadığı bilinmemektedir. Ancak, tanrıları kişileştiren bu inanışta bir İran düşüncesinin işaretleri olduğuna dair ipuçları bulunmaktadır.⁵⁴ Araplar, Benât-Allah düşüncesiyle aslında bu ilâhlarını kişileştirmemektedirler. Çünkü Araplar soyut ilişkileri ifade etmek için akrabalığı ifade eden kelimeleri kullanmaktaydılar.⁵⁵ Benât-Allah ibaresi, ilâhî varlıklar ya da bazı ilâhî özelliklere sahip varlıklar anlamından daha başka anlama sahip olmayabilir. Buna rağmen terimdeki bu belirsizlik, müşriklerin ibadet ettikleri varlıkların kimi zaman melekler olduğunu ima eden Kur'an ayetlerinin bulunmasını şartırcı kılmaz.⁵⁶

Şirkin tarihi serüveni hakkında bilgi veren tarihçiler, putperestliğin ilk defa Hz. Âdem (a.s.)'in vefatından sonra ortaya çıktığını belirterek şu bilgiyi verirler: "Hz. Âdem vefat ettiği zaman, oğlu Şit'in oğulları onu Hindistan'da ilk indiği mağaraya gömmüşlerdi. Bu dağa Nevz derlerdi ve yeryüzünün en verimli dağıydı. Şitoğulları Âdem'in mağaradaki cesedine giderler ve onun etrafında saygı dönüşü /tavaf yaparak ondan rahmet dilerlerdi." Hz. Âdem'in oğlu, Kabil'in oğullarından biri de şöyle dedi:

50 Watt, *Hz. Muhammed'in Mekke'si*, s. 59.

51 Nisâ, 4/76.

52 Watt, *Hz. Muhammed'in Mekke'si*, s. 59.

53 Watt, *Hz. Muhammed'in Mekke'si*, s. 60; Allah'a kız çocuğu isnat etmeyle ilgili olarak bkz. Nahl, 16/57; İsrâ, 17/40; Sâffât, 37/149-153; Zuhruf, 43/15-16; Tûr, 52/39; Necm, 53/21-22.

54 Watt, *Hz. Muhammed'in Mekke'si*, s. 60.

55 Watt, *Hz. Muhammed'in Mekke'si*, s. 60.

56 Watt, *Hz. Muhammed'in Mekke'si*, s. 62. Ayrıca bkz. İsrâ, 17/40; Sâffât, 37/149-150; Sebe', 34/40-41. Zuhruf, 43/19-20; Necm, 53/21 vd.

“Ey Kabiloğulları! Şitoğullarının bir Devarı (kutsal taşı) var, onun etrafında dönüyor, ona saygı gösteriyorlar. Halbuki, sizin bir şeyiniz yok.” Sonra onlara bir put yaptı böylece o, put yapanların ilki oldu.⁵⁷

Arabistan'da putperestliğin yerleşmesiyle ilgili farklı rivayetler mevcuttur. Bir rivayete göre; Mekke bölgesi Hz. İsmail'in neslinin devamı olan Araplara dar gelince Arabistan'ın çeşitli bölgelerine dağıldılar. Ancak, gittikleri yerlere kendileriyle birlikte Kâbe'den kopardıkları taş parçalarını da götürdüler. Zamanla esas ibadetlerini unutup yanlarında götürdükleri taş parçalarına tazim etmeye başladılar. Böylece İbrahim'in dinini değiştirdiler ve putlara tapmaya başladılar.⁵⁸

Başka bir rivayette ise, Arabistan'a ilk defa putperestliği getiren kişinin Amr b. Luhayy olduğu belirtilmektedir. Hâdise şöyle olmuştur: Amr b. Luhayy'ın annesi Amr b. Haris'in kızı Fühayre idi. Haris Kâbe'nin yöneticisi idi. Amr b. Luhayy büyüyünce yönetim işlerinde anlaşmazlığa düştüler. Haris, İsmailoğullarıyla birleşip Cürhüm kabilesiyle savaştı. Onları yenerek Kâbe'den uzaklaştırdı. Mekke'nin dışına sürerek Kâbe'nin muhafızlığını üzerine aldı. Sonra ağır bir hastalığa tutuldu. Kendisine Suriye'de Belka denilen bölgede sıcak bir pınarın var olduğu, oraya gidecek olursa iyileşeceği söylenince; Amr b. Luhayy da oraya gitti, yıkandı ve iyileşti. Bu bölgede halkın putlara taptığını görünce, bunların ne olduğunu sordu. Onlar da: “Biz bunların aracılığıyla yağmur yağdırılmasını isteriz, düşmana galip gelmemizi talep ederiz.” dediler. Bunun üzerine Amr, bu putlardan kendisine verilmesini istedi. Neticede Amr b. Luhayy, oradan almış olduğu putları Mekke'ye getirerek Kâbe'nin etrafına dikti.⁵⁹ Bundan dolayı Hz. Peygamber: “Amr b. Luhayy'ı ateşe bağırıskalarını sürür vaziyette gördüğünü ve kim olduğunu sorduğu zaman, “Hz. İbrahim'in dinini değiştiren ve Arap putçuluğunu ihdas eden adamdır.” cevabının verildiğini söylemiştir.⁶⁰

Arabistan'da Amr b. Luhayy'ın getirmiş olduğu Hübel putunun yanı sıra, İsaf ve Naile adı verilen putlar ile⁶¹ Uzzâ putu da vardı. Batn-ı Nahle'de bulunan ve üç hurma ağacında bir dişiyi sembolize eden Uzzâ putu, Kureys ve Kinane'nin putudur.⁶² Menât, Kudeyda mevkiindeki Müşellel Dağı üzerinde bulunurdu. Evs ile Hazrec kabilelerinin

57 İbnu'l-Kelbî, *a.g.e.*, s. 47-48.

58 Ebû'l-Velîd, Muhammed b. Abdullâh, *Ahbaru'l-Mekke*, Mekke 1352, s. 67; Atay, Hüseyin, “İslâm'dan Önce Arap Yarımadası'nda Putperestlik ve Yayılışı”, *EÜİFD*, (Kayseri 1988), sayı: 5, s. 87.

59 İbnu'l-Kelbî, *a.g.e.*, s. 27-28; İbn Hişâm, *es-Sîre*, I, 79; Atay, a.g.m., s. 87.

60 Buhârî, Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâ'il, *Sahîhu'l-Buhârî*, Dâru't-Tibaati'l-Amire, Menâkıb, 9; Muslim b. Haccâc, Ebû'l-Huseyn el-Kuşeyrî, *Sahîhu Muslim*, Mısır 1374/1955. Kusuf, 9, 10, Cennet, 50, 51; İbn Hanbel, Ahmed, *Musned*, Mısır 1313, II. 275, 366, III, 318, 353, 374.

61 İbnu'l-Kelbî, *a.g.e.*, s. 28; Muslim, Hac, 259.

62 53/Necm, 19; İbnu'l-Kelbî, *a.g.e.*, s. 35; İbn Hişâm, *es-Sîre*, I. 86; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, Beyrut 1997. II, 327.

putudur.⁶³ Zül Halâsa; Tebâla mevkiinde bulunan, Devs, Has'am, Becîle kabileleri ile Tebâle bölgesinde yaşayan Arapların putudur.⁶⁴ Fels; insan heykeli şeklinde olup Tayy kabilesinin putudur.⁶⁵ Riâm; Sanâ'da bulunan Himyer ve Yemenliler'in putudur.⁶⁶ Ruda; Benû Rabia b. Ka'b'ın tapınağıdır.⁶⁷ Zülkâabat; Sendat mevkiinde bulunan Bekir ve Tağliboğulları ile Vâil ve İyadoğullar'ının putudur.⁶⁸ Bunlardan başka Kur'an-ı Kerim'de Vedd, Suva', Yeğus, Yeuk ve Nesr adı verilen⁶⁹ putlardan da bahsedilir. Amr b. Luhayy'ın getirmiş olduğu putla başlayan Arabistan'daki putperestlik, her kabile ve bölgeye yayılmaya başladı.⁷⁰ Suva' putu, Huzeyl kabilesinin; Vedd putu, Kelb kabilesinin; Yeğus putu, Cürayş halkının; Yeuk, Hayvan kabilesinin; Nesr ise Himyer kabilesinden Zülkülâ boyunun putudur.⁷¹ Bunlardan başka, Arabistan'da her kabilenin bir putu bulunmaktaydı.⁷² Neticede putperestlik o kadar yayıldı ki, Kâbe gibi mukaddes bir mabed, bütün Arap kabilelerinin putlarını koydukları,⁷³ Mekke'ye geldikleri zaman putlarıyla birlikte ziyaret ettikleri yer haline geldi.⁷⁴

Bununla birlikte her kabile, ayrı, ayrı benimsedikleri putları, kabilelerine yakın bir yerde sembolleştirerek, tapınaklara yerleştirmişler ve onlara hizmetçiler tayin etmişlerdi. Medine'deki Evs ve Hazrec kabilesinin taptığı Müşellel Dağı'nda bulunan Menât,⁷⁵ Taif'de bulunan Sakif kabilesinin taptığı Lât;⁷⁶ Nahle mevkiinde bulunan ve Kureys'in takdis ettiği Uzzâ,⁷⁷ en önemli put tapınaklarını teşkil etmektedir. Ayrıca diğer Arap kabilelerinin de kendilerine uygun çeşitli putları mevcuttu.

Bir başka rivayete göre ise, İsaf adında bir kişi Naile adındaki bir kadınla Kâbe'nin içinde günah işlemişler; o suçtan dolayı da taş kesilmişler, sonra, ibret olsun diye birini Sâfâ tepesine, diğerini de Merve tepesine koymuşlar, daha sonra ne olduysa onlara

63 İbn Hişâm, *es-Sîre*, I, 87-88; Taberî, *Târîh*, III, 66.

64 İbn Hişâm, *es-Sîre*, I, 88; Muslim, *Fiten*, 51.

65 İbnu'l-Kelbî, *a.g.e.*, s. 51; İbn Hişâm, *es-Sîre*, I, 89.

66 İbn Hişâm, *es-Sîre*, I, 89.

67 İbnu'l-Kelbî, *a.g.e.*, s. 38; İbn Hişâm, *es-Sîre*, I, 89.

68 İbn Hişâm, *es-Sîre*, I, 89.

69 Nûh, 71/23.

70 İbnu'l-Kelbî, *a.g.e.*, s. 50; Hasan İbrâhîm Hasan, *a.g.e.*, I, 71.

71 İbn Hişâm, *es-Sîre*, I, 80-82; İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-Kübra*, Beyrut 1398/1968, I, 167; İbnu'l-Kelbî, *a.g.e.*, s. 29.

72 Geniş bilgi için bkz. İbnu'l-Kelbî, *a.g.e.*, s. 41-42; İbn Hişâm, *es-Sîre*, I, 82-83.

73 Hasan İbrâhîm Hasan, *a.g.e.*, I, 71.

74 Hasan İbrâhîm Hasan, *a.g.e.*, I, 71.

75 İbnu'l-Kelbî, *a.g.e.*, s. 29; İbn Hişâm, *es-Sîre*, I, 87-88.

76 İbn Hişâm, *es-Sîre*, I, 87; Hasan İbrâhîm Hasan, *a.g.e.*, I, 71.

77 İbn Hişâm, *es-Sîre*, I, 86; Hasan İbrâhîm Hasan, *a.g.e.*, I, 71.

tapınmaya başlamışlardır.⁷⁸ Kusay b. Kilab, Mekke'ye hâkim olunca, bu iki putun birini Zemzem kuyusunun yanına, diğerini de Kâbe'nin bitişiğine nakledilmesini emretti. Cahiliye devri insanları onlara tapar, onlardan bereket beklerlerdi.⁷⁹

Ancak bu son rivayetin doğruluğu tartışmalıdır. Çünkü Arabistan'da putperestliğin nasıl yayıldığı konusunda Kur'an-ı Kerim'de açık bir bilgi bulunmamaktadır. Ayrıca Amr b. Luhayy'ın daha önce böyle yanlış bir itikat olmadan Arabistan'ı putperest yapması da oldukça zordur. Zira putperestliğin Hz. Âdem'in, ölümünden hemen sonra oğulları tarafından ona hürmette aşırı gitmeleriyle başladığı belirtilmektedir.⁸⁰ Ancak bu yanlış itikadın yayılmasına Amr b. Luhayy'ın öncülük etmiş olması ihtimal dahilindedir.

Arap Yarımadası'nda putperestliğin hâkim olmasından sonra da, Hz. İbrahim ve Hz. İsmail'in şeriatını devam ettirenler de vardı. Ancak Kâbe'yi tavaf, hac, umre, Arafat ve Müzdelife'de vakfe, kurban kesmek, telbiye getirmek gibi görevleri ifa ederken bu ibadetlere birtakım ilaveler yapmışlardı.⁸¹ Özellikle, telbiye esnasında; "Buyur Allah'ım buyur. Buyur, senin ortağın yoktur. Ancak bir ortağın vardır. O da senin hükümündedir. Sen ona ve onun sahip olduklarına hükmedersin"⁸² diyerek, hem Allah'ı hâkim olarak kabul ediyor, hem de diğer ilâhları O'na ortak koşuyorlardı. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de onların bu hali şöyle tasvir edilmektedir: "Onların çoğu, ortak koşmadan Allah'a inanmazlar."⁸³

3- PUTPERESTLERİN İNANÇ VE İBADETLERİ

3.1. Putperestlerin inançları

Kur'an-ı Kerim, İslâm öncesi Arabistan'daki bazı dinî anlayışlara da atıflarda bulunur. 6/En'âm Sûresi'nin 136. ayetinde müşriklerin Allah'a ekin ve hayvanlardan pay ayırdıklarını zikrederken, onların bir tarım ve hayvancılık toplumu olduğuna işaret edebileceği gibi, sahip oldukları mal varlıklarını Allah için harcama eylemi olarak da değerlendirilebilir. 16/Nahl, 56. ayet bu davranışın mutlaka sorgulanacağına işaret etmektedir. 51/Tur, 57. ayetinde ise Allah'ın böyle bir şeye ihtiyacının olmadığı vurgulanmaktadır. 6/Enam, 137. ayetinde, müşriklerin çocuklarını öldürme sebepleri, putlara tapınmanın bir gereği olarak görülür. 17/İsrâ', 31. ayette, çocukların rızık korkusuyla öldürülmemeleri istenir. 5/Mâ'ide, 103 ile 6/En'âm, 138. ayetlerinde, sığırlar ve deve-

78 Atay, *a.g.m.*, s. 87.

79 Atay, *a.g.m.*, s. 87.

80 İbnu'l-Kelbî, *a.g.e.*, s. 32-33.

81 Muslim, Hac, 21-22; İbnu'l-Kelbî, *a.g.e.*, s. 27.

82 İbnu'l-Kelbî, *a.g.e.*, s. 27.

83 Yusuf, 12/106.

lerle ilgili birtakım tabular zikredilmekte, öte yandan büyü yapma, özellikle düğümlere üfleme gibi gizemli davranışlara atıflarda bulunularak büyüye karşı korunma yolları öğretilmekte;⁸⁴ bazı ayetlerde ise, Müslümanların şeytanlardan ve insanlardan Allah'a sığınmaları istenmektedir.⁸⁵ Aynı zamanda müşriklerin cinlere sığınmaları da kınanır.⁸⁶

Müşriklerin tapmış oldukları bu putların dışında başka inançları yok muydu? Dinleri tamamen putperestlik mi idi? Bu soruların cevabını yine Kur'an-ı Kerim'de bulmaktayız. Kur'an'ın değişik yerlerine serpiştirilmiş bir şekilde müşriklerin ağızlarından bazı inançları aktarılır. Bu bilgilere göre, müşriklerin Allah'ın varlığına inanmaları söz konusudur. Fakat bu inanç sistemi İslâm'ın istediği mânâda değildi; putlar aracı kılınmaktaydı.⁸⁷

Tarihçi Mes'ûdî (ö. 346/937) bu konuda bilgi verirken; "Cahiliye döneminde Arapların muhtelif dinleri bulunuyordu. Onlardan bazıları, Allah'ın birliğini ve yaratıcılığını, ölümden sonra dirilmeyi, ceza ve mükâfatı biliyorlardı. Bazıları da Allah'ı kabul edip, elçiyi reddediyorlardı. Putları bir nevi aracı gibi görüp, onlara kurbanlar sunarlardı."⁸⁸ demektedir. Aynı durumu Kur'an şöyle haber vermektedir:

"İyi bil ki, halis din yalnız Allah'ındır. Ondan başka veliler edinerek 'Biz bunlara sadece bizi Allah'a yaklaştırsınlar diye ibadet ediyoruz' diyenlere gelince, şüphesiz Allah onlar arasında ayrılığa düştüğü şeyde haber verecektir."⁸⁹ Zamandan başka bir şeyin kendilerini öldüremeyeceğini, her şeyin bu dünyada olduğunu ifade eden müşrikler,⁹⁰ Allah'ı insanlara benzeterek O'nun da çocuk edindiğini iddia ederek kızları Allah'a, erkek çocukları ise kendilerine nispet ederlerdi. Yüce Allah, bunun büyük bir iftira olduğunu haber verip çocuk edinmekten münezzehtir olduğunu belirtir.⁹¹

Kur'an nazil olduğu sırada, Arapların genel mânâda "Allah" adıyla tanıdıkları bir yüce yaratıcı söz konusu idi. İslâm'ın zuhurunda Mekke'de Araplar arasında temelde farklı olan tanrı fikirlerinin bir noktada birleşmesinden meydana gelen bir Allah inan-

84 Büyü yapmayla ilgili bkz. Felâk, 113/4; büyüden korunmayla ilgili bkz. Muavvizeteyn (Felâk-Nâs) sûreleri.

85 A'râf, 7/200; Nahl, 16/98; Mü'min (Ğâfir), 40/56; Fussilet, 41/36. Ayrıca bkz. Watt, *H. Muhammed'in Mekke'si*, s. 62.

86 Cin, 72/6.

87 Zümer, 39/3.

88 Mes'ûdî, *Murucu'z-Zeheb*, II, 126.

89 Zümer, 39/3.

90 Câsiye, 45/24.

91 Nahl, 16/57; Necm, 53/21; ayrıca müşriklerin iftiraları için bkz. En'am, 6/100-101; Yûnus, 10/68-70; İsrâ, 17/40; Meryem, 19/88.

cı gelişmekte idi. Bir taraftan Arabistan paganizminde, göğü ve yeri yaratan, arzın, insanlığın yararına olan şeyleri bitirmesi için yağmuru veren, mukaddes yeminleri gözetleyen merhametli tanrı; eski dinî törenlerin kurucusu, bütün kâinatı elinde tutan büyük sahip (Rabb) şeklinde bir Allah kavramı geliyordu.⁹² Arabistan'daki Allah inancı, bir nevi putperestliğin benzeri olmakla beraber, yine de farklı durum arz etmekte idi. Burada müşriklerin, Allah'ın göklerin ve yerin yaratıcısı olduğunu itiraf etmeye hazır olduklarını belirtebiliriz.⁹³ Nitekim Kur'an'da bunun açık delilleri görülür. 29/Ankebût, 61-65; 39/Zümer, 38; 31/Lokmân, 25 ve 43/Zuhruf, 9-15. ayetlerde benzer sorular sorulmakta, farklı ilâhlara inanan insanlar benzer cevaplar verilmektedir. 23/Mü'minin, 84-89. ayetlerinde, Allah'a inandıkları halde, Allah'ın dışındaki taptıkları şeylerin, kendilerine "şefaataçı" olacaklarına inandıkları ifade edilmektedir.⁹⁴ 10/Yunus, 18; 36/Yâsîn, 39/13-27 ve 39/Zümer, 3. ayetlerinde bu durum açıkça ifade edilir. 43/Zuhruf, 86. ayette de benzer ifadeler bulunmaktadır.⁹⁵ Kur'an ayetlerinde geçen şefaataçı kelimesi de büyük bir öneme sahiptir. Yine âyet-i kerimelerde geçen ve ortak ilâhlar olarak tercüme edilen şureka, alelâde ortaklar anlamına gelmektedir. Ancak, bu kelimenin geçtiği ayetlerin ifade bütünlüğünden anlaşıldığı kadarıyla bunların, tapanların ortakları olmadığı bilakis Allah'ın ortakları olduğu anlaşılmaktadır.⁹⁶ Öte yandan, 6/En'âm, 22, 94; 10/Yûnus, 28 vd., 34 vd. ayetlerinde geçen 'ortaklar' kelimesinin, tapanların ortakları olduğundan bahsedilir.

Her ne şekilde olursa olsun, müşriklerin kendileri için şureka kelimesini kullanmaları mümkün değildir. Bu ifade, daha çok İslâm nokta-i nazarında onların davranışlarının Kur'anî bir tasviri olarak görünmektedir. Bununla beraber, en azından bazı Mekkelilerin, melekleri tanrıça olarak kabul ettikleri de bir gerçektir.⁹⁷ Bu meleklerin şefaathleri beklenmektedir.⁹⁸ Eğer şefaath dileme, tapınmaya eş değer ise (ki bu ilâhîliğe işaret eder), şu halde melekler, ilâh olarak kabul edilebilir. Fakat bu öneri kabul görmezse, açıkça meleklerle tapıldığından bahseden iki ayet vardır.⁹⁹ Müşrikler, putlarını Allah'ın yanında kendileri için şefaataçı olarak görmekteyken, büyük bir tehlikeye maruz kaldıklarında doğrudan doğruya Allah'a dua etmektedirler.¹⁰⁰

92 İzutsu, Toshiko, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, trc. Süleyman Ateş, İstanbul, ty. s. 102-103.

93 Watt, *Hz. Muhammed'in Mekke'si*, s. 63-65.

94 Watt, *Hz. Muhammed'in Mekke'si*, s. 63-65.

95 Watt, *Hz. Muhammed'in Mekke'si*, s. 65.

96 Watt, *Hz. Muhammed'in Mekke'si*, s. 65.

97 Watt, *Hz. Muhammed'in Mekke'si*, s. 66.

98 Necm, 53/26.

99 Sebe', 34/40 vd.; Zuhruf, 43/19 vd.

100 Ankebût, 29/65; Yûnus, 10/22-23.

“And olsun ki; onlara ‘Gökleri ve yeri yaratan, güneş ve ayı buyruğu altında tutan kimdir?’ diye sorsan, şüphesiz Allah’tır derler. Öyleyse niçin aldatılıp döndürülüyorlar?”¹⁰¹ buyrulur.

“Her şeye hayat veren O’dur.”¹⁰² “Allah’ın adına yemin edilir.”¹⁰³ “Allah’a inancınları geçici bir tevhide dayanır.”¹⁰⁴ “Kâbe’nin Rabbi Allah’tır.”¹⁰⁵ Yukarıya aldığı-mız ayetlerden de anlaşılacağı gibi, müşriklerin kafalarında bozulmuş bir Allah inancının var olduğu görülmektedir. Tehlike karşısında Allah’a, tehlike geçince tekrar putlara yönelmeleri inançlarının ne kadar zayıf olduğunu göstermektedir.¹⁰⁶

Arapların Allah’a inancını gösteren önemli belirtilerden biri de, yukarıda arz etmeye çalıştığımız gibi, Kureyş, Kinane, Benî Esed, Temim, Sakif ve Himyerî kabileleri gibi bazı kabilelerin hac ve umre zamanlarında, “Sana geldik, ey Tanrımız, senin ortağın yoktur. Bugün dua ve ihsan günüdür.” gibi sözlerle telbiye getirmeleri, Allah inancı izlerinin varlığını hatırlatmaktadır.¹⁰⁷

Kur’an-ı Kerim’in birçok yerinde, Arapların hemen hiç kurtuluş ümidi kalmayan bir tehlike içinde, özellikle de deniz üstünde kaldıkları zaman –dinlerini yalnız O’na özgü yaparak– Allah’a yöneldiklerini okuyoruz.¹⁰⁸ Yine dara düştüklerinde geçici olarak tevhide sarıldıklarına,¹⁰⁹ en büyük yeminlerini Allah adına yaptıklarına¹¹⁰ ve Kâbe’nin Rabbi’nin Allah olduğuna inandıklarına şahit oluyoruz.¹¹¹

İslâm’dan önce Hicaz’da bulunan müşriklerin itikatlarını özetleyecek olursak, temelinde Allah inancının varlığı söz konusu olmakla birlikte, putlara da taptıkları ve onları Allah’a ortak koştukları bilinir. Onlarda bulunan Allah inancının, Hz. İbrahim’in dininin kalıntıları olup, aradan uzun zaman geçmesi ve farklı inançlardaki insanlarla karşılaşmaları sonucu şirke girdikleri tahmin edilir.¹¹² Bizim makalemizde asıl üzerinde duracağımız kişiler, Hicaz bölgesindeki müşrikler olacaktır. Söz konusu

101 Ankebût, 29/61.

102 Ankebût, 29/63.

103 Fâtır, 35/42.

104 Ankebût, 29/63.

105 Kureyş, 106/3.

106 Yıldırım, *Kur’an’da Ulûhiyet*, İstanbul 1987. s. 1-8; Ahmet Rauf, “Arabistan”, mad., İA, I. 490-491.

107 el-Ya’kûbî, Ahmed b. Ya’kûb, *Târîhu l-Ya’kûbî*, Beyrut 1960 I, 255-256; Çağatay, *a.g.e.*, s. 255-256; Yıldırım, *a.g.e.* s. 9.

108 Lokmân, 31/32.

109 Ankebût, 29/65.

110 Fâtır, 35/42.

111 Kureyş, 106/3.

112 Tümer, Günay, *Birûni’ye Göre Dinler Târîhi ve İslâm Dini*, Ankara 1975, s. 131. Mahmud Es’ad, *Tarih-i Dini İslâm*, trc. A.L. Kazancı, O. Kazancı, s. 279.

kişilerin hayatlarına yön verecek peygamberleri ve kitapları bulunmaz.¹¹³ İslâm öncesi Mekke'de, Kâbe'nin içerisinde bazı dinî ziyaretler ve ritüeller devam ediyordu. Ficar harpleri, bu dinî inanışın azaldığını göstermektedir. Ebû Sufyân'ın Uhud savaşına Lât ve Uzzâ'yı beraberinde götürmesi, Yahudilerin savaşlara "kutsal sandık" ile birlikte gitmelerini hatırlatıyor.

Kur'an'ın ilk bölümleri, onların, bulanık da olsa, zaten Tanrı'ya inanan insanlar olduğunu bildiren pasajlarla doludur. 106/Kureyş Suresi'nde "Bu evin (Kâbe'nin) Rabbine ibadet etsinler"¹¹⁴ cümlecigi, "Mekke aristokratlarının" Allah'a tapıyor olduklarını göstermektedir.

Ayrıca müşriklerin Allah'a inançlarını gösteren ayetlerden anlaşılan şudur –muhtemelen civar yerlerde de yaygın olan bir inanış vardı–: Bu inanış, Allah'ı baş tanrı ilan etmekte; ancak herkes bu tanrının gücü hakkında farklı düşünmekteydi.¹¹⁵ Bununla birlikte, Greko-Romen dönemindeki Ortadoğu yazıtlarında yapılan çalışmalarda, bir baş tanrı veya üstün tanrı inancının yaygın olduğu görülmektedir. Bu yazıtlardan elde edilen bilgilere göre, üstün bir tanrıya tapınmanın diğer küçük tanrılara tapınmayla aynı dönemde olduğunu göstermektedir. Bir tanrının diğer tüm tanrıları kontrol edebileceği ya da dünyayı yaratıp gözetecek kadar üstün olduğu inancı, monoteizmi meydana getirmektedir. Fakat bu tür inançlara artan oranda yapılan vurgu monoteizme, yani diğer tanrıların varlığını dışlamaya doğru olan bir temayülün göstergesi olmaktadır.¹¹⁶ Yazıtların yazarları, diğer ilâhî güçlerden daha üstün bir güce, tek başına sahip olan aşkın bir tanrıya tapınıyorlardı. Bu tanrının bir semavi (weather) tanrı olup, gökyüzünün ona ait olduğuna inanılırdı. Alt düzeydeki tanrılar onun vekilleri ve elçileri idi. Meleklerle olan inanış, Pers ve Helenistik dönemde, Yakın Doğu'nun dinsel yaşamında önemli bir yer işgal etmekteydi ki; onlara elçilik rolü verilmekteydi. Aynı zamanda âlemlerin Rabbinin ilâhî varlıklar hiyerarşisinde en üstte bir mevkie sahip olduğu gerçeği de vurgulanmaktaydı. Öte yandan yazıtlar, önceki sayfalarda ele alınan çeşitli grupların dinsel yaşamı, atalarının geleneklerine dayanmaktaydı.¹¹⁷

Putlara tapmayı bir inanç olarak kabul eden müşrikler, yapmayı tasarladıkları bir işe başlamadan önce, yapıp yapmama konusunda karar vermek için putlara danışmayı ihmal etmezlerdi. Bunu en bariz şekliyle falcılıkta görmekteyiz.¹¹⁸

113 Müşrikler hakkında geniş bilgi için bkz. İbnu'l-Kelbî, *a.g.e.*, s. 5-38; Ya'kübî, *Târîh*, I, 254-256; Mes'ûdî, *Murucu'z Zeheb*, Kahire 1384/1946, II, 26-27, Cevad Ali, *a.g.e.*, VI, 252-290.

114 Kureyş, 106/3.

115 Watt, *Hz. Muhammed'in Mekke'si*, s. 67-68.

116 Watt, *Hz. Muhammed'in Mekke'si*, s. 68-69.

117 Watt, *Hz. Muhammed'in Mekke'si*, s. 69.

118 İbn Hişâm, *es-Sîre*, I, 160-164.

Araplar tasarladıkları işlerin yapılıp yapılmaması konusunda veya halledemedikleri işlere çare bulmak için, yüz dirhem parayla, genç bir deveyi alıp Hübel putunun önüne gelirlerdi. Paralarla deveyi görevliye teslim ederek oklar yardımıyla putun kararını alırlardı. Fal oklarını çekecek görevli, dilek sahibini putun yanına yaklaştırarak: “Ey ilâhımız, işte filan oğlu filan şu, şu işleri yapmak istiyor, hakkında bize doğru olanı bildir.” der sonra da oku çekerti. Bunun sonucuna göre de işin yapılıp yapılmaması konusunda karar verirlerdi.¹¹⁹

Hız Muhammed’in dedesi Abdulmuttalib, zezem kuyusunun kazılmasındaki zorluktan dolayı, on erkek çocuğa sahip olduğu zaman birini kurban edeceğini adanmıştı. Bu durum gerçekleşince oğullarının hangisinin kurban edileceğini belirlemek için Hübel putunun önünde oklar çektiymişti.

Yine Zülhalasa ve Riam gibi tapınaklarda da fal okları bulunur, istişare için oklar çekilirdi. Allah’tan istenmesi gereken şeyleri putlardan isteyen müşrikler, memnun olmayınca da putlara hakaret etmekten geri kalmazlardı.¹²⁰

Kur’an-ı Kerim’in “Ey inananlar, şarap, kumar, dikili taşlar, şans okları şeytan işi birer pisliktir. Bunlardan kaçının ki kurtuluşa eresiniz.”¹²¹ hitabı, inananlara yapılmış olmakla beraber, aynı zamanda o günkü Arap toplumunun da inancını ortaya koymaktadır.

Putperestlerin yanlış itikatlarından kaynaklanan önemli hususlardan biri de, kafalarına göre helâli haram saymalarıdır. Kur’an-ı Kerim’de, onların bu yanlış inançlarına işaret eden birçok ayet mevcuttur: “Allah, Bahire, Saibe, Vesile ve Ham diye bir şey yapmamıştır. Fakat inkâr edenler, Allah’a yalan uyduruyorlar ve çocukları da akıl erdiremiyor.”¹²²

3.2. Putperestlerin ibadetleri

Cahiliye dönemindeki ibadetlerin en önemlileri; hac, umre, tavaf, kurban oruç, putlarla müşavere (fal okları), putlara hediye takdimi, putlar adına yapılan dua ve yemin, çocuklara ad olarak put isimlerinin verilmesidir. Bu ibadet ve görevler içerisinde şüphesiz en önemlileri hac ve umredir.

Enfâl suresinin 35. ayetinde müşriklerin Kâbe’deki ibadetlerinin ıslık ve alkış çalmaktan ibaret olduğu tasvir edilir.

Araplarda putlara ibadet; putların önünde, tapınaklarda veya tapınak çevresinden aldıkları taşlar önünde icra edilirdi.¹²³ Araplar yolculuk sırasında konakladıkları zaman, dört taş alır, içlerinden en güzelini seçerek ilâh edinir, diğer üçünü de yemeğini pişirmek için ocak taşı yapardı. Ayrılırken ilâh edindikleri taş da dahil olmak üzere bütün taşları

119 İbn Hişâm, *es-Sîre*, I, 160-161; İbnu’l-Kelbî, *a.g.e.*, s. 36.

120 İbn Hişâm, *es-Sîre*, I, 88; İbnu’l-Kelbî, *a.g.e.*, s. 23.

121 Mâ’ide, 5/90.

122 Mâ’ide, 5/103.

123 İbnu’l-Kelbî, *a.g.e.*, s. 39.

orada bırakır, başka bir konaklamada da aynı şeyi tekrar ederlerdi.¹²⁴ Yine Araplar, evinde bulundukları taştan, ağaçtan veya diğer malzemelerden yapılmış puta, yolculuğa çıkacağı zaman ve yolculuktan döndükten sonra da dokunmak suretiyle¹²⁵ ondan yardım diler veya ona karşı olan şükürünü eda ederlerdi. Hicazdaki putperest Arap halkı Allah'tan istenmesi gerekenleri putlardan istemiş, Allah'a yapılması gereken ibadetleri de putlara tahsis etmişlerdi. Mekke müşrikler putlarına iki sebepten dolayı dua ediyorlardı: Yardım talep etmek.¹²⁶ Çünkü onlar, putları, arzu ve isteklerinin yerine gelmesi için Allah'la aralarında şefaataçi olarak kabul etmekteydiler. Yüce Allah putperestlerin, putlar önünde dua etmelerini birçok ayette alaylı bir şekilde ayıplamıştır.¹²⁷ Cahiliye Araplarının putlara dua etmelerinin ikinci sebebi ise; putların öfkelerini çekip hastalık, kıtlık, mal ve can kaybı gibi musibetlere maruz kalmaktan korktukları içindir¹²⁸ ki; onları şefaataçi kılmak veya bizzat ilâh telakkisiyle tazim ve hürmetle birlikte çeşitli hediye takdimiyle yardımlarını celp etmek istiyorlardı.¹²⁹ Arzularının yerine gelmesi için putlara müracaat eden müşrikler, emellerine ulaşamayınca putlara hakaret etmekten de geri kalmamışlardır.¹³⁰

3.2.1. Namaz

Müşriklerin bu günkü anlamda namaz kıldıklarına dair bir delil bulunmamaktadır. Buna rağmen Yüce Allah; Kur'an-ı Kerim'de "Onların Beyt(ullah) yanındaki namazları da, ıslık ve el çırpmadan ibarettir. O halde inkârınızdan dolayı azabı tadın (şimdi)."¹³¹ buyurmakla, müşriklerin Kâbe'nin yanında nasıl ibadet ettiklerini beyan etmektedir. Salât kelimesi, peygamberlikten önce kulluk ya da dinî bir ayini ifade etmek için kullanılıyordu. Dua, rahmet, bereket anlamlarını da içermektedir. Ancak bazılarının belirttiği gibi, yalnız dua anlamı ifade etmiyordu. İslâm'la birlikte belirli bir ibadet için kullanılmaya başlandı.

Araplar, çeşitli yerlerde tanrılarına yaptıkları ibadetleri 'salât' kelimesiyle ifade ediyorlardı.¹³² 2/Bakara, 125, 157, 238; 3/Âl-i İmrân, 43, 39; 4/Nisâ, 102-103; 14/İbrâhîm, 40; 22/Hac, 26; 27/Neml, 2-3; 9/Tevbe, 99; 41/Fussilet, 37; 77/Mürselât, 48; 74/Müddessir, 43-44; 33/Ahzâb, 56; 75/Kıyâme, 31-32. ayetlerde geçen salât kelimesi; rükû, sucût ve kıyam gibi kavramların bir kısmıyla peygamberlik sonrası Müslümanlara hitap edilmiş olsa da; müşriklerin Kâbe'nin yanında yaptıkları geleneksel

124 İbnu'l-Kelbî, *a.g.e.*, s. 39.

125 İbnu'l-Kelbî, *a.g.e.*, s. 39.

126 Yâsîn, 36/74.

127 Yûnus, 10/66; Hûd, 11/101; Nahl, 16/20-22; Meryem, 19/81.

128 Hûd, 11/54.

129 Mevdûdî, *el-Maslahâtu'l-Erbaa fi'l-Kur'an*, Kuveyt 1671, s. 16.

130 İbnu'l-Kelbî, *a.g.e.*, s. 23; İbn Hişâm, *es-Sîre*, I, 88.

131 Enfâl, 8/35.

132 Derveze, *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, I, 431-433.

ayın ve ibadeti de simgelemektedir. Ayrıca, muvahhid olan Zeyd b. Amr b. Nevfel gibilerinin Kâbe’de secde etmiş olmaları¹³³ da İslâm öncesi Arabistan’da farklı şekillerde de olsa namaz ibadetinin var olduğunu göstermektedir.

3.2.2. Oruç

Oruç ibadetinin bizden öncekiler için farz kılındığı¹³⁴ Kur’an-ı Kerim’de beyan edilir. Fakat bunun ehl-i kitap için olduğu görüşü benimsenir. Müşrikler için oruç ibadetinin olup olmadığı konusu Kur’an’da geçmez. Ancak Hz. Aişe’den gelen bir rivayete göre, Hz. Muhammed (s.a.s.) Kureyşliler gibi, Aşure günü olan Muharrem ayının onuncu günü oruç tutardı. Medine’ye hicret edince de bu orucu tuttu. Sahabeye de bu orucu tutmalarını tavsiye etti. Hicretin ikinci senesinde Ramazan orucu farz kılınca: “İsteyen aşure orucunu tutar, isteyen de terk eder”¹³⁵ buyurdu.

Hatta hicretten sonra vefatına yakın bir zamanda, aşure orucunun diğer din mensupları tarafından da icra edilmesi üzerine, onlara muhalefet ederek, Muharrem’in 9. ve 10. günleri oruç tutulmasını emretmiş,¹³⁶ fakat ertesi yıl vefat etmiştir.¹³⁷

Buhârî (ö. H. 256) ve Dârimî (ö. H. 255)’de zikredilen bir haberde; bir kadının “Sumt orucu” tutarak haccettiği rivayet edilir. Hz. Ebû Bekir, Ahmes kabilesinden Zeyneb isimli bir kadına rastlar. Kadının hiç konuşmadığını görünce, sebebini sorar. Kadın kendinin “Sumt orucu” tuttuğunu söyler. Hz. Ebû Bekir, bunun cahiliye âdeti olduğunu, böyle bir orucun helâl olmayacağını beyan eder.¹³⁸ İşte bütün bu rivayetler, İslâm’dan önce de cahiliye âdeti üzere orucun tutulduğunu göstermektedir. Ancak bu orucun ilâhî bir dinin kalıntısı olarak mı tutulduğu veya kendileri tarafından mı ihdas edildiği konusu açıklık kazanmamıştır.

3.2.3. Hac ve Umre

Araplarda hac ibadeti, dinî bir vecibe olmakla beraber, haccın haram aylarda¹³⁹ kurulmuş olan panayırlardan sonra başlaması sebebiyle, aynı zamanda ekonomik yönden

133 Derveze. *a.g.e.*, I.s. 433-434.

134 Bakara, 2/183.

135 Muslim, Sıyâm, 113; Buhârî, Hac, 47, Savm, 69; Dârimî, Ebû Muhamed b. Abdillâh, *Sünen*, Kahire 1966, Savm, 46; İbn Hanbel, I. 310.

136 Muslim, Sıyâm, 133; İbn Hanbel, I. 225, 236, 345.

137 Muslim, Sıyâm, 133.

138 Buhârî, Menâkıbu’l-Ensâr, 26.

139 Yaygın olan görüşe göre; haram aylar: Zilkade, Zilhicce, Muharrem ve Receb aylarıdır. İlk üçü birbirini takip eder ve senenin 11, 12 ve 1. ayları olup, Receb ise senenin 7. ayıdır. Ancak Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, Yeni Şafak Yayınları, çev. Salih Tuğ. İstanbul 2003, I, s. 51 de haram ayların kabilelere göre farklılık arz ettiğini belirterek, Receb ayının Mudar Kabilesi için olduğunu, Rabia Kabilesi için ise Ramazan ayının haram aylardan sayıldığını belirtir. Daha sonra da Mekke-Taif-Medine Üçgeni için Zilkade, Zilhicce, Muharrem aylarının haram aylardan sayıldığını belirtir. Yine Hamidullah, *a.g.e.*, I, s. 24’te ise “Basl Müessesesi gereği bazı kabilelerin yağmalamadan doğacak her çeşit zararlara karşı sekiz ay boyunca himaye ediyorlardı.” derken sanki haram ayları sekize çıkaran kabilelerin de olduğunu anlatmak ister.

de önem taşımaktaydı. Çünkü cahiliye devrinde, meşhur Ukaz Panayırı, Zilkade ayının sonuna kadar devam eder ve yerini Zülmecâz Panayırı'na bırakırdı. Zülmecâz Panayırı ise, Zilhiccenin 8. günü son bulurdu. Zilhiccenin 9. gününde Arafat'ta vakfeye durmakla –panayırların hemen sonrasında– hac ibadeti başlamış olurdu.¹⁴⁰ Haccın bu zamana rastlaması Araplar için hem dinî bir görev hem de ekonomik bir değer arz ediyordu.

Hac görevini Arafat'tan başlatırlardı. Başlama işi genellikle Sûfeliler'e ait olurdu. Fakat bu görevin liderliği konusunda zaman zaman ihtilafa düşüyorlardı.¹⁴¹ Araplar Arafat'tan sonra yürüyerek Müzdelife'ye giderlerdi. Ancak, Kureyş kabilesi Arafat'ta durmazdı. Müzdelife'den inme sırasında lider konumunda olan kabile, Advan kabilesi idi ki; bu görevi babadan oğla veraset usulüyle devralıyorlardı.¹⁴² Müzdelife'den Güneş doğduktan, sonra ayrılırlar ve Beyt'i, yedi defa tavaf ederlerdi. Tavaf esnasında Hacerulesved'e elleriyle dokunurlardı. Sâfâ ile Merve tepesi arasında sa'y etmezlerdi.¹⁴³ Bunun yerine kendi putları olan ve Müşellel Dağı'nda¹⁴⁴ bulunan Menât için ihrama girer, onu ziyaretten sonra hacı olduklarına inanırlardı.¹⁴⁵ Cahiliye devrinde Evs ve Hazreclilerin yapmadığı bu sa'y görevine Kur'an-ı Kerim şöyle atıfta bulunur. “Şüphesiz Sâfâ ile Merve Allah'ın şiarındandır. Kim Beyt'i (Kâbe'yi) hacceder veya umre yaparsa onları tavaf etmesinde bir günah yoktur. Kim kendiliğinden bir iyilik yaparsa bilsin ki, Allah karşılığını verir (yaptığını) bilir.”¹⁴⁶

İslâm öncesi cahiliye Arapları, hac aylarında umre yapmayı günah sayarlardı. Hac ve umre esnasında telbiyede bulunurlardı; ancak, telbiyelerinde şirkin izlerine rastlanıyordu. Nitekim telbiyede bulunurken; “Buyur Allah'ım buyur, buyur senin ortağın yoktur. Ancak bir ortağın vardır. O da senin hükümedir. Sen ona ve onun sahip olduklarına hükmedersin.”¹⁴⁷

Ayrıca her müşrik kabilenin kendi putlarına ayrı ayrı tavafda buldukları da rivayet edilmektedir.¹⁴⁸

İbn Ömer'den gelen bir anlatıma göre Hz. Muhammed, (s.a.s.) müşriklerin bu telbiyelerine muhalefet ederek şu şekil bir telbiyede bulunurdu: “Ya Rab davetine tekrar,

140 Yakut el-Himevî, Şihabuddîn Ebû Abdillâh el-Bağdâdî, *Mu'cemu'l-Buldân*, V, 58-59.

141 İbn Hişâm, *es-Sîre*, I, 130.

142 İbn Hişâm, *es-Sîre*, I, 128.

143 İbn Mace, *Menâsik*, 61.

144 İbn Habîb, Ebû Ca'fer b. Habîb, *Kitâbu'l-Muhabber*, Beyrut 1361, s. 311.

145 Muslim, *Hac*, 260-261.

146 Bakara, 2/158.

147 İbnu'l-Kelbî, *a.g.e.*, s. 27; İbn Hişâm, *es-Sîre*, I, 80; İbn Habîb, *Muhabber*, s. 311.

148 İbn Habîb, *Muhabber*, s. 311-315. Ayrıca diğer kabilelerin telbiyeleri için bkz. Ya'kûbî, Ahmed b. Ya'kûb, *Târîhu'l Ya'kûbî*, Beyrut 1960, I, 255-265.

tekrar icabet ediyorum. Her emrini ifaya hazırım. Senin saltanatında hiçbir ortağın yoktur. Hamd Senindir, nimet Senindir, mülk Senindir. Hiçbir ortağın yoktur.”¹⁴⁹ Bütün bunlar bize şunu gösteriyor, müşrikler birçok işlerde olduğu gibi, hac ibadetinde de Allah’a ortak koşmaktaydılar.

Hac ve umre ibadetinin önemli erkânlarından biri de ‘tavaf’ tır. Cahiliye döneminde Araplar, Kâbe’yi çıplak olarak tavaf ederlerdi.¹⁵⁰ Ayrıca Kâbe’den ayrı oldukları zamanlarda Kâbe’den veya herhangi bir tapınağın önünden aldıkları bir taş, bir yere diker ve tavaf ederlerdi.¹⁵¹ Yine burada dikkati çeken başka bir nokta ise Kureyşlilerin kendilerini diğer kabilelerden üstün sayıp “humus” âdetini ihdas etmiş olmalarıdır.¹⁵²

Buna göre humuslar, hac için Mekke’ye gelen kabilelerin, ihramda buldukları sırada çökelek ve kızarmış veya yanmış herhangi bir şey yememelerini; ihramda buldukları müddetçe, yünden yapılmış çadırlara girmemelerini isterlerdi. Hatta daha da ileri giderek; “hac ve umre” maksadıyla mukaddes bölgenin dışından gelenlerin, dışarıdan mukaddes bölgeye getirdikleri yemekleri yememelerini ve tavaflarını ancak humuslardan aldıkları elbiselerle yapmaları gerektiğini söylemişlerdir. Bu elbiseleri elde edemeyenlerin Kâbe’yi çıplak olarak tavaf etmelerini istemişlerdir.¹⁵³

Fakat tavaf edecek olan kadın veya erkek bu elbiselerle tavaf etmekten imtina eder ve kendi memleketinden getirdikleri elbiselerle tavaf ederlerse, tavaftan sonra bu elbiseleri orada bırakırlardı. Araplar bu elbiselere el-lika adını vermişlerdi.¹⁵⁴ Kâbe’yi tavaf ederken erkeklerin tamamen çıplak, kadınların ise yukarıdan aşağı yırtmaçlı bir gömlek giydikleri rivayet edilmektedir.¹⁵⁵ Arapların Kâbe’yi çıplak tavaf etmeleri ise Kâbe’ye olan saygılarından.¹⁵⁶ Yüce Allah onların bu davranışlarını yasaklayarak şöyle buyurmuştu: “Ey âdemoğulları, her mescide girdiğinizde ziynetinizi alın (giyin). Yiyeceğin için fakat israf etmeyin. Çünkü Allah israf edenleri sevmez. De ki; Allah’ın kulları için çıkardığı ziyneti, temiz ve hoş rızıkları kim haram etti. De ki, onlar dünya hayatında inananlardır. Kıyamet günü de yalnız onlarıdır. İşte biz, bilen bir topluluk için ayetleri böyle açıklıyoruz.”¹⁵⁷

149 Muslim, Hac, 21.

150 Enfâl, 8/35; İbn Hişâm, *es-Sîre*, I, 211-212.

151 İbnü'l-Kelbî, *a.g.e.*, s. 39.

152 İbn Hişâm, *es-Sîre* I, 211-212.

153 İbn Hişâm, *es-Sîre*, I, 214.

154 İbn Hişâm, *es-Sîre*, I, 215.

155 İbn Hişâm, *es-Sîre*, I, 215.

156 Sa’îd Ramazan el-Bûtî, *Fıkhu’s-Sîre*, Beyrut 1978, s. 322.

157 A’râf, 7/31-32.

Yine bu dönemde kadınlar, âdet günlerinde putlara yaklaşamaz, onlara dokunamaz, ancak belli uzaklıkta bulunurlardı.¹⁵⁸ Araplar, Kâbe'yi tavaf etmenin yanı sıra, putlar için de ibadet ve törenler düzenler, genç kız ve kadınlar güzel elbiselerini giyer ve çılginca eğlenirlerdi.¹⁵⁹ Burada, Hz. Muhammed'in (s.a.s.) çocukluğunda akrabaları tarafından, putlara ait bir bayrama götürülmek istendiği, ancak putlara yaklaşmayıp ayıpladığı ve onlara buğzettiği rivayet edilmektedir.¹⁶⁰

3.2.4. Kurban, Adak Adama ve Kutsama

Araplardaki kurban geleneği çok eskilere dayanır. Bir felaketin savılması veya bir dileğin gerçekleşmesi amacıyla erkek çocuklarını da kurban adarlardı.¹⁶¹ Hz. Muhammed'in dedesi Abdulmuttalib'in, oğlu Abdullâh'ı kurban olarak adanmış olması, bir isteğinin yerine gelmiş olmasına ve bu kurban geleneğinin bulunduğu bir işarettir.¹⁶² Ayrıca erkek çocuklarının kurban olarak adanmasının sebebi, Hz. İbrahim (a.s.)'in kendi çocuğunu kurban adama kıssasından alınmış olabileceğini de göz ardı etmemek gerektiği kanısındayım.¹⁶³

Müşrik Araplarda, putlar için kesilen kurban, dinî vecibelerin en önemlilerindendi. Araplar putları ilâh; ilâhları da şefaatchi olarak kabul ederlerdi.¹⁶⁴ Bundan dolayı onların ulûhiyetine atfen, kurban görevi ihmal edilmeden yapılırdı. Her kabile kendi putunu tavaf eder ve onun önünde kurbanlar keserdi.¹⁶⁵ Her çoban en kıymetli hayvanını kurban eder, onun kanını putlara sürer ve hayvanın doğan yavrusunu da putlar için kurban ederdi.¹⁶⁶ Kurbanın kanı, çoğu kez, kurban mahallinde bulunan ve gabgab adı verilen çukura akıtılırdı. Kurbanın eti ise putlara verilmez, kurbana katılanlara paylaştırılırdı.¹⁶⁷

Yine bilindiği gibi Araplar, kurban geleneğini yanlış bir şekilde uyguluyor, kurbanlarını başka tanrılar için kesiyor, yani Allah'tan başkasının adını anıyorlardı.¹⁶⁸ Bazen ölü hayvan eti yiyor, bazen de hiçbir şeyin adını anmadan hayvanlarını kesiyor ve murdar bir şekilde yiyorlardı.¹⁶⁹

158 İbnu'l-Kelbî, *a.g.e.*, s. 38.

159 İbnu'l-Kelbî, *a.g.e.*, s. 83.

160 İbnu'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Abdurrahmân, *el-Vefâ bi Ahvâli'l-Mustafâ*, Mısır 1966, I, 138.

161 En'âm, 6/137.

162 Derveze, *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, I, 439-440.

163 Bkz. Sâffât, 37/101-107.

164 Yûnus, 10/18.

165 İbnu'l-Kelbî, *a.g.e.*, s. 29; İbn Hişâm, *es-Sîre*, I, 154; İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-Kübra*, Beyrut 1398/1968 I, 167; İbn Habîb, *Muhabber*, s. 319.

166 Buhârî, Akik, 3; Muslim, Ezahi, 28; Ebû Dâvûd, Sunen, Ezahi, 11; Tirmizî, Sunen, Ezahi, 15.

167 İbnu'l-Kelbî, *a.g.e.*, s. 66.

168 Bkz. Mâ'ide, 5/3; Bakara, 2/173; En'âm, 6/145; Nahl, 16/115.

169 En'âm, 6/118-121.

Müşriklerden toprak sahibi olanlar ve ziraatle uğraşanlar, ettikleri toprağın veya diktikleri ağacın ortasına bir çizgi çekerek ikiye ayırırlar, çizginin altında kalan kısmı putlara ayırırlardı. Çizginin üstünde kalanı ise Allah'ın hakkı olarak kabul ederlerdi. Eğer Allah'ın hakkından putların hakkına ilave olmuşsa, olduğu gibi bırakırlar, fakat ilâhların hakkından Allah'ın hakkına bir şey geçmişse ilâhlarının hakkını geri verirler, Allah'la putlar arasında bir tercih söz konusu olduğu zaman, putları Allah'a tercih etmişlerdir.¹⁷⁰ İlâhlarına ayırdıkları mahsulün bakımını daha iyi yaparlardı.¹⁷¹

Cahiliye Araplarında, bir deve beş kez doğurur ve beşincisi dişi olursa kulağı kesilip serbest bırakılırdı. Artık bu deveye binilmez, devenin sütü içilmezdi. İşte bu deveye Bahire denilirdi.¹⁷² Bir kimse yakalandığı hastalıktan kurtulmak için devesini putlara adarsa, artık bu devenin sütü içilmez ve bu deveye binilmezdi. İşte bu deveye de Saibe denirdi.¹⁷³ Bir koyun hem dişi hem de erkek doğursa, dişi kardeşine kavuştu diye dişinin hatırı için erkeği de kesmezlerdi ki; buna Vesile denirdi.¹⁷⁴ Bir erkek deveden, on kere döl alınırsa devenin sırtını haram sayarlar, deveyi hiçbir otlak ve sudan menetmezlerdi. Buna Ham denirdi. Bütün bunları yaparken de Allah'a iftira ediyorlardı, sanki Allah'ın emri böyleymiş gibi davranıyorlardı.¹⁷⁵ Hayvanların karınlarındaki belli bölgelerinin erkeklere helâl, kadınlara ise haram olduğunu iddia etmeleri,¹⁷⁶ ekinlerinden Allah'a ve putlara pay ayırmaları ve putların payını Allah'ın payından üstün görmeleri,¹⁷⁷ hayvanların erkeklerini helâl, dişilerini haram saymaları gibi yanlış inançlarını Allah'a isnat etmeleri, müşriklerin temel inançlarındandı.¹⁷⁸

3.2.5. Yemin

Müşriklerin yemin konusunda da yine inançları gereği putları devreye soktukları bir gerçektir. En çok kullandıkları yemin şekli; “Allah seninle benim aramdadır.”¹⁷⁹ şeklinde olmakla beraber, antlaşma törenlerinde Allah daima üçüncü bir şahıs olarak görülmektedir. Ayrıca “Lât hakkı için” cümlesinin en çok kullanılan yeminler

170 En'âm, 6/136.

171 En'âm, 6/136; İbn Hişâm, *es-Sire*, I, 80; İbn Habîb, *Muhabber*, s. 136.

172 Derveze, *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, I, 442.

173 Derveze, *a.e.a.y.*

174 Derveze, *a.e.a.y.*

175 En'âm, 6/138.

176 En'âm, 6/139.

177 En'âm, 6/136.

178 Bkz. En'âm, 6/143-150; Nahl, 16/116-118.

179 İbnü'l-Kelbî, *a.g.e.*, s. 80 (dipnot 260).

arasında olduğunu Hz. Peygamber'in "Sizden her kim yemin eder de "Lât hakkı için" derse, bunun kefareti olarak hemen (lâ ilâhe illallâh) desin"¹⁸⁰ hadisinden anlamaktayız.

Putların isimlerini çocuklarına isim olarak koymaları; (Cahiliye Arapları, Abdurrahmân,¹⁸¹ Abdullâh¹⁸² gibi isimlerin yerine çocuklarına Abduluzza,¹⁸³ Abdulmenaf¹⁸⁴ Abdumenât¹⁸⁵ ve Abdulyehus¹⁸⁶ gibi isimler vermekteydiler.) onların yeminlerinde olduğu gibi kullukta da Allah'ın yerine putları koyduklarını göstermesi bakımında yeterli delil olmaktadır.

Sonuç ve Değerlendirme

Yaptığımız araştırma sonucu, şirkin tarihinin insanlık tarihi kadar eski olduğu sonucuna vardık. Nitekim tarihçiler, putperestliğin ilk defa Hz. Âdem (a.s.)'in vefatından sonra ortaya çıktığını belirterek bu işi başlatanların Şit oğulları olduğunu, Kabil oğullarının ise Şit oğullarını kışkırdığı için onların yaptıklarının aynısını yaptıkları bilgisini verirler. Böyle bir bilgiye Kur'an-i Kerimde rastlamıyoruz ancak birçok eski kaynaktan bu rivayeti bulmak mümkündür. Bu da rivayetin doğruluğunu güçlendirmektedir."¹⁸⁷

Putperestliğin menşeinin çok eskilere dayandığının başka bir göstergesi de Nuh (a.s.) kavminin ileri gelenlerinin kendi adamlarına: "Tanrılarınızı bırakmayın, Vedd'i, Suva'ı, Yeğus'u, Yeuk'u ve Nesr'i bırakmayın"¹⁸⁸ diyerek hitap etmiş olmalarıdır. Bu ayet, Nuh (a.s.) kavminin yanlış itikatlarını haber vermektedir. Nitekim Nuh (a.s.) kavminin helâk oluş sebepleri arasında, bu tür yanlışları görmek mümkündür.¹⁸⁹

Arabistan'da putperestliğin yerleşmesine gelince, bu konuda farklı rivayetler mevcuttur. Mekke bölgesi Hz. İsmail'in evlatlarına dar gelince Arabistan'ın çeşitli bölge-

180 En'âm, 6/136; İbn Hişâm, *es-Sîre*, I, 80; İbn Habîb, *Muhabber*, s. 136; Mâ'ide, 5/103, 104; Sâd, 38/5; En'âm, 6/136; Mâ'ide, 5/103; Derveze, *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, I, 442; Derveze, a.e.a.y.; Derveze, a.e.a.y.; En'âm, 6/136, 138, 139, 143-150; Nahl, 16/116-118; İbnu'l-Kelbî, *a.g.e.*, s. 80 (dipnot 260); Muslim, İmân, 5; İbn Hişâm, *es-Sîre*, I, 193.

181 İbn Hişâm, *es-Sîre*, I, 113, 202, 311, 315; İbn Sa'd, *Tabakât*, I, 184, 151.

182 İbn Hişâm *a.y.*; İbn Sa'd, *a.y.*

183 İbn Hişâm *es-Sîre*, I, 86; İbnu'l-Kelbî, *a.g.e.*, s. 29, 39.

184 İbn Hişâm, *es-Sîre*, I, 26, 110, 114, 123; İbn Sa'd, *Tabakât*, I, 268.

185 İbn Hişâm, I, 26, 95, 96; İbn Sa'd, I, 268.

186 İbn Hişâm, I, 295, 301; İbn Sa'd, I, 268.

187 İbnu'l-Kelbî, *a.g.e.*, s. 47-48.

188 Nüh, 71/23.

189 İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik, *es-Siretu'n-Nebeviyye*, Beyrut t.y. I, 80; Cevad Alî, *Târîhu'l-Arab*, Beyrut 1960. VI, 254.

lerine dağıldılar. Ancak, gittikleri yerlere kendileriyle birlikte Kâbe'den kopardıkları taş parçalarını da götürdüler. Zamanla esas ibadetlerini unutup yanlarında götürdükleri taş parçalarını tazim etmeye başladılar. Böylece İbrahim'in dinini değiştirdiler ve putlara tapmaya başladılar.¹⁹⁰

Bir başka rivayette; Arabistan'a ilk defa putperestliği getiren kişinin Amr b. Luhayy olduğu belirtilmektedir.¹⁹¹

Bir başka rivayete göre ise, İsaf adında bir kişi Naile adındaki bir kadınla Kâbe'nin içinde günah işlemişler; o suçtan dolayı da taş kesilmişler, sonra, ibret olsun diye birini Sâfâ tepesine, diğerini de Merve tepesine koymuşlar, daha sonra ne olduysa onlara tapınmışlardır.¹⁹² Kusay b. Kilab, Mekke'ye hâkim olunca, bu iki putun birini Zemzem kuyusunun yanına, diğerini de Kâbe'nin bitişiğine nakledilmesini emretti. Cahiliye devri insanları onlara tapar, onlardan bereket beklerlerdi.¹⁹³

Ancak bu son rivayetin doğruluğu tartışmalıdır. Çünkü Arabistan'da putperestliğin nasıl yayıldığı konusunda Kur'an-ı Kerim'de açık bir bilgi bulunmamaktadır. Ayrıca Amr b. Luhayy ile ilgili rivayet gelince, daha önce böyle yanlış bir itikat olmadan bir kişinin Arabistan'ı putperest yapması da oldukça zordur. Zira putperestliğin Hz. Âdem'in ölümünden hemen sonra oğulları tarafından hürmette aşırı gitmeleriyle başladığı belirtilmektedir.¹⁹⁴ Bununla birlikte, bu yanlış itikadın yayılmasına Amr b. Luhayy'ın öncülük etmiş olması kuvvetle muhtemeldir.

“Cahiliye döneminde Arapların muhtelif dinleri bulunuyordu. Onlardan bazıları, Allah'ın birliğini ve yaratıcılığını, ölümden sonra dirilmeyi, ceza ve mükâfatı biliyorlardı. Bazıları da Allah'ı kabul edip, elçiyi reddediyorlardı. Putları bir nevi aracı gibi görüp, onlara kurbanlar sunarlardı.”¹⁹⁵

Kur'an nazil olduğu sırada, Arapların genel mânâda “Allah” adıyla tanıdıkları bir yüce yaratıcı söz konusu idi. Bir taraftan Arabistan paganizminde, göğü ve yeri yaratan, arzın, insanlığın yararına olan şeyleri bitirmesi için yağmuru veren, mukaddes yeminleri gözetleyen merhametli tanrı; eski dinî törenlerin kurucusu, bütün kâinatı elinde tutan büyük sahip (Rabb) şeklinde bir Allah kavramı vardı.¹⁹⁶ Arabistan'daki

190 Ebû'l-Velîd, Muhammed b. Abdullâh, *Ahbaru'l-Mekke*, Mekke 1352, s. 67; Atay, Hüseyin, “İslâm'dan Önce Arap Yarımadası'nda Putperestlik ve Yayılışı”, EÜİFD, (Kayseri 1988), sayı: 5, s. 87.

191 İbnü'l-Kelbî, *a.g.e.*, s. 27-28; İbn Hişâm, *es-Sîre*, I, 79; Atay, *a.g.m.*, s. 87.

192 Atay, *a.g.m.*, s. 87.

193 Atay, *a.g.m.*, s. 87.

194 İbnü'l-Kelbî, *a.g.e.*, s. 32-33.

195 Mes'ûdî, *Murucu'z-Zeheb*, II, 126.

196 İzutsu, Toshiko, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, trc. Süleyman Ateş, İstanbul, ty. s. 102-103.

Allah inancı, bir nevi putperestliğin benzeri olmakla beraber, yine de farklı durum arz etmekte idi. Burada müşriklerin, Allah'ın göklerin ve yerin yaratıcısı olduğunu itiraf etmeye hazır olduklarını belirtebiliriz.¹⁹⁷ Nitekim Kur'an'da bunun açık delilleri görülür. Ankebût, 29/61-65; Zümer, 39/38; Lokmân, 31/25 ve Zuhruf, 43/9-15. ayetlerde benzer sorular sorulmakta, farklı ilâhlara inanan insanlar benzer cevaplar verilmektedir. Mü'minin, 23/84-89. ayetlerinde, Allah'a inandıkları halde, Allah'ın dışındaki taptıkları şeylerin, kendilerine “şefaathçi” olacaklarına inandıkları ifade edilmektedir.¹⁹⁸ Yunus, 10/18; Yâsîn, 36/13-27 ve Zümer, 39/3. ayetlerinde bu durum açıkça ifade edilir. Zuhruf, 43/86. ayette de benzer ifadeler bulunmaktadır.¹⁹⁹ Kur'an ayetlerinde geçen şefaathçi kelimesi de büyük bir öneme sahiptir. Yine ayet-i kerimelerde geçen ve ortak ilâhlar olarak tercüme edilen şüreka, alelâde ortaklar anlamına gelmekte ise de, bu kelimenin geçtiği ayetlerin ifade bütünlüğünden anlaşıldığı kadarıyla bunların, tapanların ortakları olmadığı bilakis Allah'ın ortakları olduğu anlaşılmaktadır.²⁰⁰

Kur'an-ı Kerim'in birçok yerinde, Arapların hemen hiç kurtuluş ümidi kalmayan bir tehlike içinde, özellikle de deniz üstünde kaldıkları zaman –dinlerini yalnız O'na özgü yaparak– Allah'a yöneldiklerini okuyoruz.²⁰¹ Yine dara düştüklerinde geçici olarak tevhide sarıldıklarına,²⁰² en büyük yeminlerini Allah adına yaptıklarına²⁰³ ve Kâbe'nin Rabbi'nin Allah olduğuna inandıklarına şahit oluyoruz.²⁰⁴

Yukarıya aldığımız ayetlerden de anlaşılacağı gibi, müşriklerin kafalarında bozulmuş bir Allah inancının var olduğu görülmektedir. Tehlike karşısında Allah'a, tehlike geçince tekrar putlara yönelmeleri inançlarının ne kadar zayıf olduğunu göstermektedir.²⁰⁵

İslâm'dan önce Hicaz'da bulunan müşriklerin itikatlarını özetleyecek olursak, temelinde Allah inancının varlığı söz konusu olmakla birlikte, putlara da taptıkları ve onları Allah'a ortak koştuklarını görmekteyiz. Onlarda bulunan Allah inancının, Hz. İbrahim'in dininin kalıntıları olup, aradan uzun zaman geçmesi ve farklı inançlardaki insanlarla karşılaşmaları sonucu şirke girdikleri tahmin edilir.²⁰⁶ Öte yandan,

197 Watt, *Hz. Muhammed'in Mekke'si*, s. 63-65.

198 Watt, *Hz. Muhammed'in Mekke'si*, s. 63-65.

199 Watt, *Hz. Muhammed'in Mekkesi*, s. 65.

200 Watt, *Hz. Muhammed'in Mekke'si*, s. 65.

201 Lokmân, 31/32.

202 Ankebût, 29/65.

203 Fâtır, 35/42.

204 Kureyş, 106/3.

205 Yıldırım, *Kur'an'da Ulûhiyet*, İstanbul 1987. s. 1-8; Ahmet Rauf, “Arabistan”, mad., İA, I. 490-491.

206 Tümer-Günay, *Birûni'ye Göre Dinler Tarihi ve İslâm Dini*, Ankara 1975, s. 131; Mahmud Es'ad, *Tarih-i Dini İslâm*, trc. A.L. Kazancı, O. Kazancı, s. 279.

Hicaz bölgesindeki müşriklerin hayatlarına yön verecek peygamberleri ve kitapları bulunmadığı anlaşılmaktadır.²⁰⁷ İslâm öncesi Mekke’de, Kâbe’nin içerisinde bazı dinî ziyaretler ve ritüeller devam ediyordu. Ficar harpleri, bu dinî inanışın azaldığını göstermektedir. Ebû Sufyân’ın Uhud savaşına Lât ve Uzzâ’yı beraberinde götürmesi, Yahudilerin savaşlara “kutsal sandık” ile birlikte gitmelerini hatırlatıyor.

Ayrıca müşriklerin Allah’a inançlarını gösteren ayetlerden anlaşılan şudur –muhtemelen civar yerlerde de yaygın olan bir inanış vardı–: Bu inanış, Allah’ı baş tanrı ilan etmekte; ancak herkes bu tanrının gücü hakkında farklı düşünmekteydi.²⁰⁸ Bununla birlikte, Greko-Romen dönemindeki Ortadoğu yazıtlarında yapılan çalışmalarda, bir baş tanrı veya üstün tanrı inancının yaygın olduğu görülmektedir. Bu yazıtlardan elde edilen bilgilere göre, üstün bir tanrıya tapınmanın diğer küçük tanrılara tapınmayla aynı dönemde olduğunu göstermektedir. Bir tanrının diğer tüm tanrıları kontrol edebileceği ya da dünyayı yaratıp gözetecek kadar üstün olduğu inancı, monoteizmi meydana getirmektedir. Fakat bu tür inançlara artan oranda yapılan vurgu monoteizme, yani diğer tanrıların varlığını dışlamaya doğru olan bir temayülün göstergesi olmaktadır.²⁰⁹ Yazıtların yazarları, diğer ilâhî güçlerden daha üstün bir güce, tek başına sahip olan aşkın bir tanrıya tapınıyorlardı. Bu tanrının bir semavi (weather) tanrı olup, gökyüzünün ona ait olduğuna inanılırdı. Alt düzeydeki tanrılar onun vekilleri ve elçileri idi. Meleklerle olan inanış, Pers ve Helenistik dönemde, Yakın Doğu’nun dinsel yaşamında önemli bir yer işgal etmekteydi ki; onlara elçilik rolü verilmekteydi. Aynı zamanda âlemlerin Rabbinin ilâhî varlıklar hiyerarşisinde en üstte bir mevkie sahip olduğu gerçeği de vurgulanmaktaydı. Öte yandan yazıtlar, önceki sayfalarda ele alınan çeşitli grupların dinsel yaşamı, atalarının geleneklerine dayanmaktaydı.²¹⁰

207 Müşrikler hakkında geniş bilgi için bkz. İbnu’l-Kelbî, *a.g.e.*, s. 5-38; Ya’kûbî, *Târih*, I, 254-256; Mes’ûdî, *Murucu’z Zeheb*, Kahire 1384/1946.II. 26-27. Cevad Alî, *a.g.e.*, VI, 252-290.

208 Watt, *Hz. Muhammed’in Mekke’si*, s. 67-68.

209 Watt, *Hz. Muhammed’in Mekke’si*, s. 68-69.

210 Watt, *Hz. Muhammed’in Mekke’si*, s. 69.